श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला-१०

वाक्यार्थज्योतिः
Vākyārthajyotiḥ

अङ्कः - 2 वर्षः - 2015-16

प्रधानसम्पादकः
प्रो. अर्कनाथचौधरी

सम्पादकौ
डॉ. पङ्कजकुमारः रावलः
डॉ. शत्रुघ्नपाणिग्राही

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी
वेरावलम्

भारतीयदर्शनेषु पाठसमालोचनपद्धतिः

डॉ. जानकीशरणः आचार्यः
सहायकाचार्यः (दर्शनविभागः),
श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वेरावलम्

किञ्चित् प्रास्ताविकम् –

संस्कृतभाषा भारतीयाम् आर्षज्ञानपरम्परां साहित्यपरम्परां तत्संवलितां प्रज्ञाञ्च सहस्रेभ्यो वर्षेभ्यः प्रकाशयन्ती संवर्धयन्ती च राराज्यत इति विपश्चितो विदन्त्येव। इयं हि भाषा भारतीयज्ञानप्रज्ञां परम्पराञ्च प्रतियुगं नवनवमात्मानं प्रस्फुरति समाविष्करोति च। तत्र वेदाः, शास्त्रीयं वाङ्मयम्, इतिहासः, पुराणानि, काव्यनीत्यनेकरचना विकासं गताः। ताश्च मौखिकपद्धत्या संरक्षिताः। अद्यापि बहुत्र मौखिकपरम्परया इमे ग्रन्था अध्याप्यन्ते। गुरुमुखोच्चारणानुच्चारणपरम्परया अध्यापयन्त एव अस्माकमाचार्या ग्रन्थेषु विद्यमानान् पाठभेदानपि असूचयन्। अतो भारतीयपरम्परायां पाठसमालोचनस्य प्रवृत्तिः प्राक्कालाद् वर्तत इति साभिनिवेशं वक्तुं शक्यते।

केचन इत्थं चिन्तयन्ति यत् पाठसमालोचनशास्त्रं पाश्चात्यैः विद्वद्भिः प्रवर्तितम्। पाठसमालोचनस्य इयं पद्धतिः साम्प्रतिके काल एव समुत्पन्नेति अथवा अस्माकमाचार्याः पाठसमालोचनविषये न जानन्ति स्म इति । वस्तुतः भारतीयार्षज्ञानपरम्परायां पाठसमालोचनं प्राक्कालादारभ्य वर्तते । व्याख्यातारः एव अस्माकं प्राचीनपरम्परायां सर्वप्रथमं पाठसमालोचका आसन्। प्राचीनेषु व्याख्यानेष्वपि व्याख्यातृभिः पाठभेदाः दर्शितास्सन्ति। यथा शारीरकभाष्यमहा-भाष्यादिनैकेषां ग्रन्थानां व्याख्यानेषु पाठभेदाः सूचितास्सन्ति।'

भारते लेखनस्य पद्धतिः कदाऽऽरभ्य वर्तते इत्यत्र विद्वांसो मतैक्यं न भजन्ते। किन्तु उपलब्धैः प्रमाणैः प्राप्तैश्च शिलालेखैः इत्थं ज्ञायते यत् भारते लेखनस्य पद्धतिः

अतिप्राचीना वर्तते । अपि च वेदाङ्गसाहित्ये, रामायणे, कौटिल्यार्थशास्त्रे, वात्स्यायनकामसूत्रे लिपिः, लिपिकारः, यवनानी, ग्रन्थः, स्वरितचिह्नम्, पत्रम्, पुस्तकम् इत्यादिपदानां प्रयोगो दृश्यते । तस्मात् प्राक्कालेऽपि लेखनस्य प्रचलनमासीदिति अभ्यूहितुं शक्यते।

तर्ह्यत्र प्रश्नो जायते यत् भारते यदि अतिप्राचीनकालाद् ग्रन्थलेखनस्य परम्परा आसीत्तर्हि प्राक्कालीना लिखितग्रन्थाः किमर्थं नोपलभ्यन्ते। अत्र कारणद्वयं प्रामुख्यं भजते – (१) भारतदेशे प्रायः तालपत्राणां लेखनं भूर्जपत्रस्योपरि भवति स्म। अत्र औष्ण्यस्य आधिक्येन भूर्जपत्रं शीघ्रं जीर्णं भूत्वा नष्टं जायते। (२) प्राचीनकाले भारतादेः धार्मिकवाङ्मयं साहित्यवाङ्मयं वा कण्ठस्थीकरणपरम्परया संरक्ष्यते स्म । वैदिकशिक्षाप्रणाल्यां यः मौखिकरीत्या ग्रन्थानाम् अध्यापनपरम्परया नूतनग्रन्थानां प्रायः लेखनं न क्रियते स्म। यस्तु लिखितपाठं पठति स्म सः अधमपाठकत्वेन परिगण्यते स्म। यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम् –

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥' इति।

अतः इदं तु निश्चितमेव यत् वैदिककालेऽपि ग्रन्थानां श्रुतिपरम्परया सह लेखस्यापि पद्धतिः प्रचलिता आसीत्।

भारतीयदर्शनेषु पाठसमालोचनम्' (Textual Criticism in Indian Philosophy)–

"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः"' इत्यात्मदर्शनं विदधती नैगमश्रुतिः तत्त्वसाक्षात्कारपरम्परामपि सूचयति। सर्वमपि दर्शनं स्वीयया रीत्या आत्मदर्शनप्रक्रियां प्रतिपादयति । दर्शनग्रन्थेषु सैव रीतिः पाठसमालोचनावसरेऽपि दृग्गोचरी भवति। तद्यथा न्यायदर्शने "त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः – उद्देशो लक्षणं परीक्षा च"' इति। तत्र नामधेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानम् उद्देशः । असाधारणधर्मवचनं लक्षणम्। लक्षितस्य यथालक्षणम् उपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा। अपि च

तर्कसङ्ग्रहस्य अनुमानप्रकरणेऽपि प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनम् इति अवयवपञ्चकेन सदनुमानं विधीयते।

मीमांसाशास्त्रे वाक्यार्थनिर्णयाय षड्विधतात्पर्यलिङ्गाख्यः कश्चन सिद्धान्तः दर्शितः। तथा हि –

उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥'

इत्यभियुक्तवचनानुसारम् उपक्रमोपसंहारादीनि षट् तात्पर्यनिर्णयलिङ्गानि। तत्र उपक्रमोपसंहारौ आरम्भावसाने, अभ्यासः आवृत्तिः, अपूर्वता प्रमाणान्तरेण अनधिगतत्वं, फलं प्रयोजनं, अर्थवादः स्तुतिर्निन्दा वा, उपपत्तिस्तर्कः। एतेभ्यो हि प्राज्ञाः कस्यचिद्ग्रन्थस्य वाक्यस्य वा कुत्र तात्पर्यमिति निश्चिन्वन्ति।'

अद्वैतवेदान्तदर्शनेऽपि "व्यवहारे भाट्टनयः" इति न्यायमभ्युपगम्य वाक्यार्थनिर्णये इमान्येव तात्पर्यलिङ्गानि स्वीक्रियन्ते। श्रीमदप्पयदीक्षितविरचिते सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहेऽपि पाठसमालोचनस्य उत्तमं निदर्शनं कर्तुं शक्यते। संशोधनकर्मणि शोधकर्त्रा कथं भाव्यमिति अस्य ग्रन्थस्य मङ्गलाचरणेन ज्ञातुं शक्यते –

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वात्मैक्यसिद्धौ परं
सन्नह्यद्भिरनादरात् सरणयो नानाविधा दर्शिताः।
तन्मूलादिह सङ्ग्रहेण कतिचित् सिद्धान्तभेदान् धियः
शुद्ध्यै सङ्कलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥' इति।

पाठसमालोचनावसरे सर्वेऽपि भेदाः प्रदर्शनीया इत्यस्मिन् ग्रन्थे तत्तत्सिद्धान्तप्रदर्शने दृश्यते। यथा प्रकटार्थकृतः, तत्त्वशुद्धिकृतः, पञ्चदशीकृतः, विवरणकृतः वार्त्तिककृतः सङ्क्षेपशारीरककृतः भामतीकृतश्च सिद्धान्तः सङ्कलितः। एवमाचार्याणां प्रक्रियाभेदे सत्यपि पारमार्थिकतत्त्वे कश्चिद् भेदो नास्ति। सिद्धान्तावगमनाय सर्वाः प्रक्रियाः कल्पिताः। यथोक्तम् –

यया यया भवेत् पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि।
सा सैव प्रक्रियेह स्यात् साध्वी सा चानवस्थिता ॥' इति।

ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्येषु केचन भ्रष्टाः पाठाः –

भगवत्पादशङ्कराचार्यविरचितेषु ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्यग्रन्थेषु मुद्रितेषु क्वचित् भ्रष्टपाठाः समवलोक्यन्ते। अत्र केचन भ्रष्टपाठा उदाह्रियन्ते –

(१) शारीरकभाष्ये पठ्यते – "कठानां (काठकानामिति केषुचित्संस्करणेषु) संहितायां श्रूयते — 'तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेत्' इति। (ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, ३.४.३१)। किन्तु संहितायां तु पिबेदित्यत्र "पिबति" इति पदं पठ्यते –"पाप्मा वै [illegible] तस्माद् ब्राह्मणः सुरां न पिबति पाप्मना नेत् संसृज्या" इति (१२.१२)।

अत्रेदमवधेयं भवति यत् पिबति इति पदं न लडन्तम्, किन्तु लेडन्तम् अस्ति। इदं प्रतीयते यत् विध्यर्थलाभायैव केनचित् उपर्युक्ते पदे परिवर्तनं विहितम्, यतो हि लडन्ते प्रयोगे विधिर्न प्रतीयते। लेट्यपि पिबतीति प्रयोगो भवितुमर्हति। परिवर्तनस्य कारणं तत्र वेदाध्ययनस्य हास एव इति मन्तव्यम्।

(२) शारीरकभाष्ये अंशाधिकरणे पठ्यते –"एके शाखिनो दाशकितवादीनां ब्रह्म आमनन्ति आथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते — 'ब्रह्म दाशा ब्रह्म दासा ब्रह्मैवेमे कितवाः' इत्यादिना" (२.३.४३)। वाक्यमिदम् आथर्वणपिप्पलादसंहितायां श्रूयते। अत्रत्यः पाठस्तु एवं वर्तते –"ब्रह्मेमे कितवा उत" इति (८.९.१०)। इदानीं शौनकसंहितैव सुप्रचलिता विद्यते, न पिप्पलादसंहिता। कदाचित् भाष्यकारस्य समये पिप्पलादसंहितायाम् अयं पाठः आसीत्, किन्तु इदानीं सा संहिता नष्टा इति विज्ञेयम्।

अत्र इदं विज्ञेयं यदयं भ्रष्टपाठः शाक्ताचार्यभास्करेण ललितासहस्रनामभाष्ये सम्यक् उद्धृतोऽस्ति –"ब्रह्मदासा ब्रह्मदाशा ब्रह्मेवे कितवा उत" इति।

(३) ब्रह्मसूत्रभाष्ये पठ्यते –"ननु न हिंस्यात्सर्वा भूतानि इति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसाम् अधर्म इत्यवगमयति; बाढम् — उत्सर्गस्तु सः; अपवादोऽयम् अग्नीषोमीयं पशुमालभेत

इति" (३.१.२५)।

वस्तुतः अत्रान्तिमे वाक्ये "आलभेत" इति भ्रष्टः पाठः, "आलभते" इति समीचीनः पाठः। तैत्तिरीयसंहितायां (६.१.११), काठकसंहितायां २४.७) च "आलभते" इति पाठो दृश्यते । अत्र आलभते इति न लडन्तं प्रत्युत लेडन्तं पदमिति विज्ञेयम् । मीमांसाभाष्येऽपि "आलभते" इति पदप्रयोगो दृश्यते "यदग्नीषोमीयं पशुमालभते" (४.१.११) इति । एवमेव ब्रह्मसूत्राभाष्यादिग्रन्थेषु प्रायः दशाधिकस्थलेषु भ्रष्टपाठाः पाठभेदा वा दृश्यन्ते।

पाठसमालोचनस्य मौलिकतत्त्वानि –

पाठो नाम यः पठ्यते श्रूयते वा स पाठः । एतेषां पाठानां लेखनं भूर्जपत्र-तालपत्रादिषु क्रियते स्म ।" तेषां तालपत्रादीनां "हस्तलिखितप्रतिः", "पाण्डुलिपिः", "मातृका" इत्याद्याः सञ्ज्ञाः भवन्ति । पाठसमालोचनविषये कथमस्माभिः जागरूकैः भाव्यमिति विषये आचार्यः मध्वः इत्थमस्मान् बोधयामास –

क्वचिद् ग्रन्थान् प्रक्षिपति क्वचिदन्तरितानपि ।
कुर्युः क्वचिच्च व्यत्यासं प्रमादात् क्वचिदन्यथा ॥
अनुत्सन्ना अपि ग्रन्था व्याकुला इति सर्वशः ।
उत्सन्ना प्रायशः सर्वे कोट्यांशोऽपि न वर्तते ॥" इति।

पाठसमालोचनावसरे अस्माकं पुरतो बहवः संशयाः समुदिष्टन्ते। यतः तालपत्राणि नैकविधानि दृश्यन्ते। एकेन लिखितानि नोपलभ्यन्ते। क्वचित् समानाकारकाणि अपि उपलभ्यन्ते, तथापि विभिन्नैः लेखकैः लिखितानि तालपत्राणि विभिन्नेषु ग्रन्थालयेषु, देशे वा विदेशे वा उपलभ्यन्ते। एकस्यैव ग्रन्थस्य भिन्नभिन्नमातृकाग्रन्थेषु भिन्नभिन्नपाठाः समुपलभ्यन्ते । तस्मात् आदर्शपाठनिर्णयाय पाठसमालोचनस्य आवश्यकता वर्तते। पाठसमालोचनस्य यानि मौलिकतत्त्वानि वर्तन्ते तानि इत्थं सन्ति –

१. सङ्कलितपाठानां व्यवस्थापनम्।
२. पाठपरिष्करणम् ।
३. दोषसंशोधनम्।
४. उच्चतरसमालोचनम्।

प्राचीनरचनानां पाठा अस्माभिः प्रतिलिपिद्वारेण प्राप्यन्ते । प्रायः सर्वेषु प्रतिलिपिकारेषु न तथा पूर्णा साभिनिवेशकर्तव्यनिष्ठा भवति न वा पूर्णा योग्यता, अतः प्रतिलिपिपरम्परायां मातृकायाः पाठ उत्तरोत्तरमधिकाधिकं वा विकृतो भवन् परिवीक्षयते। तेषां पाठभेदानां कारणं मुख्यतया त्रिधा भवितुमर्हन्ति – (१) आकस्मिककारणम्, (२) अनैच्छिककारणम्, (३) ऐच्छिककारणञ्चेति । एतेषां पाठभेदानां पाठसमालोचनकाले निराकरणं कर्तव्यं भवति।

(१) आकस्मिककारणम् – हस्तलिखितग्रन्थस्य लेखनं यदि त्रुटिपूर्णे भुर्जपत्रे तालपत्रे वा क्रियते तर्हि तस्य स्थायित्वं न भवति । औष्ण्यकारणात् भुर्जपत्रं जीर्णशीर्णं भवत् नश्यतां गच्छति । कदाचित् तैलपतनात्, जलपतनादपि भुर्जपत्रस्य उपरि यल्लिखितं भवति, तद् नश्यति । भुर्जपत्राणां तालपत्राणां लेखनं विधाय एकस्मिन् बन्धे स्थापनं क्रियते । यदि सः बन्धः शिथिलो भवति तर्हि भुर्जपत्राणि नश्येरन् । अतः भुर्जपत्राणां तालपत्राणां वा संरक्षणार्थं कश्चित् श्लोकः सुप्रसिद्धः वर्तते –

तैलाद्रक्षेत् जलाद्रक्षेत् रक्षेत् शिथिलबन्धनात्।
मूर्खहस्ते न दातव्यमेवं वदति पुस्तकम् ॥ इति।

(२) अनैच्छिककारणम् – कदाचित् लिपिकारस्य इच्छां विना अपि तालपत्रेषु पाठभेदा जायन्ते । पाठेषु या विकृतयः प्रतिलिपिकर्तॄणाम् अयोग्यतया अनवधानतया अथवा अन्यैः कारणैः आयान्ति ताः अनभीष्टाः विकृतयः इत्युच्यन्ते । मातृकाग्रन्थानां प्रतिलिपिकरणे लिपिकाराः श्रुतलेखनपरम्परया लेखनं कुर्वन्ति स्म। तेन यदि दोषपूर्णं श्रवणं कृतं चेत् पाठोऽपि सदोषं स्यात्। कदाचित् लिपिकारः एकैकस्य पदस्य पठनं कृत्वा

न लिखति, परं दीर्घग्रन्थभागस्य सकृद् पठनं कृत्वा लिखति स्म, तेनापि कुत्रचित् लुप्तांशाः (Lacuna). पुनरुक्तिः (dittography) इत्यादिदोषाः जायन्ते स्म।

a. लेखनाभावः – वैदिकसाहित्ये प्रायः मौखिकरीत्या एव शास्त्राणि अक्षुण्णानि रक्षितानि । ग्रन्थानां लेखनं प्रायः न भवति स्म। स्मृतिकारा हि "वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः। वेदानां लेखकाश्चैव ते वै निरयगामिनः"[१२] इति रूपेण लेखकान् दूषयन्ति। परवर्तिकाले एव तालपत्रेषु लेखनमारब्धम् । मुद्रणं तु अत्यन्तम् अर्वाचीनम् । संहिताभागस्य मुद्रणं अष्टादश-ऊनविंशे शतके आरब्धम्[१३], तर्हि शास्त्राणां का गतिरिति अस्माभिः चिन्तयितुं शक्यते। अत एव मौखिकरीत्या संरक्षितेषु ग्रन्थेषु पाठभेदाः दृश्यन्ते । यत्र पुंदोषशङ्कावलेशो नास्ति, तादृशे वेदे एव दाक्षिणात्यपाठः, औत्तरीयपाठ इति यदि सम्भवेत्, तर्हि किमाश्चर्यं यदि शास्त्राणां विषये पाठभेदाः उपलभ्येरन्। अतः शास्त्राणां यानि तालपत्राणि उपलभ्यन्ते, तेषां सम्पादनकर्मणि महान् क्लेशोऽनुभूयते ।

b. अनवधानकारणम् – कदाचिल्लिपिकारस्य कारणादपि पाठभेदाः दृश्येरन् । अतः यस्य केवलं लिपिज्ञानमस्ति स एव लिप्यन्तरणं कुर्यात् । यदि कश्चित् शास्त्रज्ञः लिप्यन्तरणं करोति तर्हि स कदाचित् स्वबुद्ध्या कमपि पाठं प्रक्षिपेत् । मातृकासु अविद्यमानान् पाठान् आनयति, विद्यमानेषु पाठेषु अन्तरं प्रापयति । यथा "समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः"[१४] इति मन्त्रस्य लिप्यन्तरणकरणसमये प्रतिलिपिकरणसमये वा "आकूतिः" इति पदस्य स्थाने अनवधानकारणात् "आकृतिः" इति पाठः स्यादिति विचिन्त्य पाठलेखनं कुर्यात् । अपि च लिपिकारस्य व्याकरणज्ञानाभावादपि पाठभेदाः जायेरन् । यथा नदीभ्याम् इत्यस्य नदिभ्याम्, घनश्यामः इत्यस्य धनश्यामः, स्थायी भावः इत्यस्य स्छायी भावः इतिरूपेण लेखनकारणात् पाठभेदाः मातृकाग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते।

c. लेखनपद्धतिः – पाठस्य तालपत्रलेखने काचित्पद्धतिः भवति। तालपत्रं प्रायः

सूच्या लिख्यते स्म। अतः मातृकासु ग्रन्थपाठाः यथाऽक्षरं न लिख्यते। यतो हि सूच्या सर्वाण्यपि अक्षराणि यथायोग्यं भ्रामयित्वा लेखने काठिन्यं वर्तते। तालपत्रेषु सूच्या अनुस्वारचिह्नदानं हलन्तचिह्नदानं च कष्टाय भवति। यथाक्षरं यदि तालपत्राणां लेखनं क्रियते तर्हि तालपत्रं भज्येरन् । अतः तालपत्रलेखनावसरे तत्स्थाने कानिचन अक्षराणि ईषत् परिवर्त्य लिखन्ति लेखकाः । तेन यः तालपत्रलेखनपद्धतिं न जानीयात्, स सम्यक्तया पाठसमालोचनं कर्तुं न शक्नुयात् । अतः तालपत्रेषु लेखनपद्धतिरपि पाठभेदस्य कारणं भवति। -

d. भग्नांशाः - प्रायः तालपत्रेषु भग्नांशाः बहुत्र दृश्यन्ते। अतः भग्नांशस्यानुमानं कथं करणीयमिति काचित् समस्या पाठसमालोचनकाले समायाति। किञ्च प्रतिप्रान्तं समानाक्षराणां लेखनप्रक्रिया भिद्यते, तस्मात् कारणादपि पाठभेदा जायेरन् । सर्वाण्यपि तालपत्राणि देवनागर्यां नोपलभ्यन्ते। ब्राह्मी-शारदा-नन्दनागरी-ग्रन्थ-तमिल-कन्नड-आदिविविधासु लिपिषु तालपत्राणि उपलभ्यन्ते । पुनश्च यदि कश्चित् तालपत्राणां लिप्यन्तरं कुर्यात् तदा लिपिकारस्य प्रमादादपि पाठाभेदाः दृश्येरन्।

(३) **ऐच्छिककारणम्** – हस्तप्रतिग्रन्थेषु बहुत्र लिपिकारस्य इच्छयाऽपि पाठभेदाः दृश्यन्ते । यदि प्रतिलिपिकारः स्वबुद्ध्या मातृकाग्रन्थेषु इतरपाठान् योजयति अथवा कस्यचिद् ग्रन्थस्य सरलीकरणाय पर्यायवाचकानि पदानि प्रयुङ्क्ते तदानीमपि पाठभेदाः दृश्येरन् । कचादित् प्रतिलिपिकारः रचनायाः पाठेषु अधिकपूर्णान् सङ्गतान् काव्योचितान् अथवा शुद्धान् पाठान् सम्पादयितुं कानिचित परिवर्तनानि करोति तानि सर्वाणि प्रक्षेपाः इति संज्ञया व्यवह्रियन्ते । ऐच्छिकपाठभेदस्य इमानि कारणानि भवितुमर्हन्ति–

a. इष्टानिष्टाकारणम् - पुरा काले स्वबुद्धिस्थं ग्रन्थं पुरस्कृत्य गुरुः शिष्यान् अध्यापयति स्म, न तु ग्रन्थं पुरस्कृत्य। अत एव "कोशवान् आचार्यः" इत्युक्तिः

प्रचलिता आसीत्। यस्य बुद्धौ सम्पूर्णः ग्रन्थः उपस्थितो भवति स आचार्यः "कोशवान्" इति उच्यते। गुरुः बहुश्रुतः भवति स्म। यस्तु लिखितपाठं पाठयति स्म, तस्य पाठः अधमकोट्यां गण्यते स्म।" अतः स आचार्यः यथा स्वगुरुमुखात् तं ग्रन्थं प्राप्तवान्, तथैव स स्वशिष्यान् अध्यापयति स्म। कदाचित् अध्यापनकाले गुरुः एतादृशपाठापेक्षया एवं यदि पाठः स्यात्तर्हि समीचीनं स्यात् इति विचिन्त्य ग्रन्थे परिष्कारं कृत्वा स्वशिष्यान् उपदिशति स्म। तथैव ते च शिष्याः तान् पाठान् पठन्ति लिखन्ति स्म। ते च पाठा देशान्तरपाठात् नूनं भिद्यन्ते।

b. स्वसिद्धान्तरक्षणम् – कदाचित् स्वसिद्धान्तरक्षणार्थेनापि अभीष्टः पाठः प्रचारितो भवति। यथा कश्चिद् रामानुजसम्प्रदायानुयायी अद्वैतग्रन्थस्य लिप्यन्तरणं कुर्यात्, तदा स स्वसिद्धान्तरक्षणार्थमपि तत्र प्रक्षेपं कुर्यात्। क्वचित् अधीरफस्थाने पूर्णरिफस्य योजनेन अर्थान्तरं भवति। "ननु, न, च" इत्यादिपदानाम् ईषद् व्यत्यासेन योजनेन वा सिद्धान्तपक्षः पूर्वपक्षो भवति, पूर्वपक्षश्च सिद्धान्तपक्षः इति। यथा भगवद्गीतायां कश्चिद् श्लोको विद्यते – "नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः"" इति। असतः भावो नास्ति, सतः अभावो नास्तीति श्लोकार्थः। किन्तु येषां मते ब्रह्मणा सह जगदपि सत्यमस्तीति अभ्युपगम्यते, तत्सिद्धान्तरक्षणार्थं नात्र अधिकं परिवर्तनं करणीयम्। एकस्य अवग्रहस्य योजनेन अभीष्टार्थस्य सिद्धिर्भवति। तद्यथा – "नासतो विद्यतेऽभावो नाभावो विद्यते सतः" इति।

c. सरलीकरणम् – क्वचित् प्रतिलिपिकारः कठिनपदानां सरलीकरणार्थं पर्यायपदानि प्रयुङ्क्ते। तत्कारणादपि पाठभेदाः दृश्येरन्। यथा "नरर्षभः" इति स्थाने "नरोत्तमः" इति।

भारतीयपाठसमालोचनपद्धतिः –

तालपत्रपाठसमालोचनविषये पाश्चात्यैः बहवः सिद्धान्ताः प्रवर्तिताः। किन्तु

भारतीयपाठसम्पादनकाले ते सिद्धान्ताः यथावत् ग्रहीतुं न शक्यन्ते। एतस्य कारणमिदं यत् अस्माकं लिपिः, लेखनसामग्री, आधारसामग्री, लेखकस्वभावः, लेखनविषयश्च भिन्नो भवति। अतः सर्वोऽपि पाश्चात्यसिद्धान्तः यथावत् कथमपि अस्माकं कृते न उपयोगार्हः। अतः कः उत्तरो वा उत्तमो पाठः इति अस्माभिः स्वयमेव स्वबुद्ध्या कश्चन निष्कर्षः विधेयः भवति। भारतीयपाठसमालोचनकाले एते विषयाः अवधेयाः भवन्ति -

(१) लिपिः – तालपत्रेषु एका लिपिगतसमस्या वर्तते। सर्वाण्यपि तालपत्राणि एकस्यां लिपौ न लिखितानि उपलभ्यन्ते। अतः तस्याः समस्यायाः समाधानं द्विधां भवितुमर्हति। प्रथमः उत्तमः उपायोऽस्ति यत् स्वयमेव लिपिज्ञानं सम्प्राप्य लिप्यन्तरणं कुर्यात्। अयमुपायः कालसापेक्षः वर्तते। द्वितीयोपायः वर्तते यत् ये तां लिपिं जानन्ति, तेषां साहाय्यं स्वीकृत्य लिप्यन्तरणं करणीयम्। किन्त्वत्र क्लेशो विद्यते यत् यः लिप्यन्तरणं करोति, सः यदि कदाचित् स्वबुद्ध्या पाठभेदं योजयति, यथावत् लिप्यन्तरं न करोति तर्हि समीचीनः पाठः अस्माभिः निश्चेतुं न शक्यते। तुलना विधातुमपि अस्माकं लिपिज्ञानं नास्ति। यथा कश्चित् शारदालिपितः देवनागरीलिप्यां लिप्यन्तरणं विधाय ददाति चेत् तत्रापि सम्पादकेन शारदा-देवनागरीलिप्योः तुलना विधातुं न शक्यते। अस्याः समस्यायाः समाधानाय यः मूललिपिं जानाति, तादृशः जनः अस्माभिः चेतव्यः। समाधानमिदं किञ्चिद्दूरम् उपकारकं भवति। यतो हि यः द्वितीयः जनः अस्माभिः चितः, सोऽपि कियद्दूरं विश्वासरूपेण मूललिपिं पठतीति निश्चप्रचं वक्तुं न शक्यते।

(२) मूलमातृकानिर्धारणम् (Autograph) – मूलमातृकायाः निर्धारणस्य का आवश्यकता? का उपादेयता? किमौचित्यम्? इत्यादयः प्रश्नाः अस्माकं पुरतः समुत्तिष्ठन्ति। वस्तुतः मूलमातृकायाः निर्धारणाभावे उत्तमः पाठः अस्माभिः नैव निर्धारयितुं शक्यते। यथा कस्यचिद् ग्रन्थस्य पञ्च मातृकाः उपलभ्यन्ते। पञ्चसु एका मातृका मूलमातृका इति अस्माभिः चीयते।

तेलुगुभाषामाश्रित्य लिखितं भवति। यथा देवनागर्यां मकारलेखने मकारं विलिख्य तस्य अधः हलन्तदानं क्रियते – "म्" इत्थम्। किन्तु तेलुगुमातृकायां "म" इति विलिख्य तस्य अधः हलन्तचिह्नं न दीयते, अपितु "म" इति विलिख्य तस्य अधोभागे शून्यं दीयते। एवमेव ग्रन्थलिपावपि हलन्तलेखनावसरे वर्णस्याधोभागे शून्यं लिख्यते। एवञ्च तेलुगुभाषायां पूर्णवर्णः अधः भवति, अर्धवर्णः उपरि भवति। तेन यः समालोचकः तेलुगुभाषायाः अक्षरविन्यासं न जानाति; सोऽपि प्रान्तीयभाषाप्रभावेन उत्तमतया पाठसमालोचनं कर्तुं न शक्नुयात्।

g. सङ्ख्याविषयिणी भ्रान्तिः – पाठसमालोचनकाले सङ्ख्यालेखनेऽपि भेदाः दृश्यन्ते। संख्यालेखनावसरे ग्रन्थेषु क्वचित् प्रान्तीयभाषासङ्ख्यैव दीयते। यथा मातृकाग्रन्थस्य भाषा संस्कृतं वर्तते किन्तु लिपिः तेलुगु वर्तते, तर्हि संख्यालेखनं तेलुगुभाषया क्रियते। अपि च देवनागर्यामेव सङ्ख्यालेखनस्य दृश्यन्ते बहवो हि प्रकाराः। यथा "नव" इत्यस्य लेखनस्य 9, ९, ૯, ix इति रूपेण नवप्रकाराः दृश्येरन्। अतः पाठसमालोचनावसरे पाठसम्पादकेन तासां सङ्ख्यानां लेखनविषयेऽपि विज्ञानं भवेत्।

किञ्च तालपत्रलेखनावसरे इयं शैली दृश्यते यत् यत्र सङ्ख्यावाचकं सङ्ख्येयवाचकं वा पदमागच्छति, तत्र सङ्ख्यावाचकस्य पदस्य लेखनं क्रियते। यतो हि तत्समये तालपत्राणि न्यूनानि उपलभ्यन्ते स्म। अल्पीयसे तालपत्रे लेखनं करणीयं भवति स्म। यदि वाक्येन सङ्ख्यालेखनं क्रियेत् चेत्तदा स्थानमधिकमावश्यकं भवति स्म। यथा "एकादश" इति स्थाने "११" इति यदि लिख्यते तर्हि अल्पे स्थाने अभीष्टा सङ्ख्या लेखितुं शक्या। अतः मातृकाग्रन्थेषु सङ्ख्यालेखने स्थानरक्षणकारणादपि भ्रान्तयो जायन्ते।

एवंरूपेण उच्चतरपाठसमालोचनावसरे एतासां भ्रान्तीनां निराकरणं करणीयं भवति। तदर्थं मूलमातृकायाः निर्धारणं विधाय कस्याश्चित् मातृकायाः यत् लिप्यन्तरणं कृतम्, तस्य लिप्यन्तरणस्य मूलमातृकया साकं तौलनिकमध्ययनं कृत्वा पाठभेदाः

व्यवस्थापनीयाः। उपलब्धेषु पाठेषु कः पाठः श्रेयान् निर्धार्य उत्तमः पाठः उपरि दर्शनीयः, इतरे पाठाः तत्तद्ग्रन्थमातृकाणां सङ्क्षेतारैः सह अधोभागे टिप्पणरूपेण लेखनीयाः। इत्थं भारतीयदर्शनशास्त्रेषु इतरशास्त्रेषु च पाठसमालोचनस्य उच्चतरपाठसमालोचनस्य प्रक्रिया सविस्तरं वर्णिता वर्तते इति शम्॥

*****

संदर्भाः

१ महाभाष्ये – "पिता मात्रा" (१.२.७२), "हलन्त्यम्" (१.३.३)

२ पाणिनीयशिक्षा, ३२

3 "Textual criticism is a branch of textual scholarship, philology, and literary criticism that is concerned with the identification of transcription errors in texts, both manuscripts and printed books. Ancient scribes made alterations when copying manuscripts by hand." – Ehrman 2005, p. 46

४ बृहदारण्यकोपनिषद्, २.४.५

५ न्यायभाष्यम्, १.१.२

६ सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, पृ. ६०

७ यथा छान्दोग्यषष्ठाध्याये "एकमेवाद्वितीयम्" (६.२.१) इत्यद्वितीयब्रह्मरूपेण उपक्रमः। तेनैव रूपेण उपसंहारश्च "स आत्मा तत्त्वमसि" (६.८.७) इति। "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्" (६.८.७) इति तस्मिन्नेवार्थे नवकृत्वः अभ्यासः। अस्य अद्वैततत्त्वस्य मानान्तरेण अज्ञातत्त्वात् अपूर्वत्वम्। एतदद्वैतब्रह्मज्ञानं सफलं च "यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" (६.१४.२) इति श्रवणात्। "येनाश्रुतं श्रुतं भवति" (६.१.३) इत्यद्वैतज्ञानस्यैव स्तुतिः कृता। उपपत्तिस्तु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं मिथ्यात्वं च मृत्सुवर्णादिदृष्टान्तबोध्यम्। अतः अद्वैतब्रह्मपरमिदं प्रकरणमिति निर्णीयते।

८ सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे मङ्गलाचरणम्

९ बृहदारण्यकभाष्यवार्तिकम्, १.४.४०२

१० "भूर्जे वा तेजपत्रे वा ताले वा ताडिपत्रके। अगुरुणापि देवेशि पुस्तकं कारयेत् प्रिये॥ असम्भवे स्वर्णपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि। अन्यवृक्षत्वचि देवि तथा केतकिपत्रके। मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने॥" इति योगिनितन्त्रे।

११ महाभारततात्पर्यनिर्णयः, २.३-४